

УДК 82-6

Г. Нога

ДУХОВНИЙ І ПОВСЯКДЕННИЙ ПРОСТІР БУТТЯ В ЛИСТАХ МИХАЙЛА КОВАЛИНСЬКОГО ДО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація

У статті досліджуються досі окремо не вивчені листи Михайла Ковалинського до Григорія Сковороди. Головний ракурс студії зосереджено на відображенні в епістолярії особливостей духовного буття Сковороди і його учня. Окремо відстежено факти їх повсякденного побуту, своєрідність організації процесу листування. Акцентовано на високому інтелектуальному й естетичному рівні листів. Встановлено, що вони доповнюють образ мислителя, світ його духовних потреб й уподобань, оцінюють його постать на тлі епохи, підкреслюють його високі якості як друга і наставника. Ковалинський постає зі сторінок своїх листів достойним і вдячним учнем Сковороди, його вірним і щирим другом, учасником діалогу філософа зі світом.

Ключові слова: *епістолярій, комунікація, дружба, буття, повсякденність, духовність, філософія.*

Noha H. SPIRITUAL AND EVERYDAY SPACE OF BEING IN MYKHAILO KOVALYNSKYI'S LETTERS TO HRYHORII SKOVORODA

Abstract

Mykhailo Kovalynskyi's letters to Hryhorii Skovoroda have never been the subject of a separate study. Therefore, there is a need to introduce them into wide scientific circulation in

DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2025.1.105.04>

order to clarify certain fragments of the philosopher's biography and the peculiarities of his creative intentions. The main task of the article is to analyse the space of spiritual and everyday life of the two communicators. This contributes to a clearer outline of the figures of the Ukrainian philosopher and his student. Only 6 letters have survived for the study, they are not large in volume, but capacious. Their language is vivid, emotionally coloured, and stylistically perfect. Mykhailo always added gifts to his letters: some of the philosopher's favourite food, musical instruments, and books. The study emphasises that Skovoroda openly rejected the Russian state, its order and traditions. To define Muscovy, he used the metaphorical concepts of the 'Northern Plague' and 'cursed Moscow ovens', which can be interpreted as allegories of evil and violence, the bearer of which was Russia and the 'Russian world', which had already been proclaimed at that time. Kowalynski's letters confirm that both he and his teacher were sincere patriots of Ukraine. Kowalynski consistently uses the name 'Ukraine' in his letters, avoiding the imperial designation 'Malorossia'. However, as a high-ranking state official, the philosopher's student also identified himself with the all-Russian cultural community. The letters record how the mood and state of mind of their author changed over time. Kovalynskyi saw the philosopher not only as his teacher and friend, but also as a confessor. In general, the letters significantly complement the image of Skovoroda, the world of his spiritual needs and preferences, and assess his figure against the background of the era. Although Kovalynskyi did not become a follower of the philosopher, he appears in his letters as a worthy and grateful student, a loyal and sincere friend, a participant in Skovoroda's dialogue with the world, and a bright intellectual of his time.

Keywords: *epistolary, communication, friendship, being, everyday life, spirituality, philosophy*

Вступ

Шість листів Михайла Ковалинського до Григорія Сковороди ніколи не були предметом окремого, спеціального дослідження. Хоча, звичайно, ними активно користувалися не лише біографи Сковороди, а й інші сквородознавці різних часів. Зокрема, ці листи посутньо допомогли Дмитрові Багалію й Леонідові Махновцю для з'ясування окремих деталей із життя філософа (Багалій, 1992; Махновець, 1972). Ними, безперечно, послуговувався й найавторитетніший сквородознавець нашого часу Леонід Ушкалов (Ушкалов, 2004, 2013, 2017). Втім, як цілісне явище епістолярний спадок Ковалинського (саме листи до Сковороди) досі не вивчався. Тому дослідити його в деталях і запропонувати певні узагальнення і є основною метою цієї статті. Планується проскрибувати простір буття у листах учня до вчителя, розмежувавши в ньому елементи духовного й повсякденного.

Методи дослідження

Позаяк маємо справу з біографіями двох знаних історичних осіб, будемо активно користуватися біографічним методом дослідження. Оцінка культурних феноменів різних часів, згадуваних у листуванні, потребує залучення історико-культурного методу. І, зрештою, для розтлумачення окремих символічних, почасти особистісних, зрозумілих лише комунікантам, формулювань залучаємо елементи герменевтичного аналізу.

Результати і дискусії

Епістолярна спадщина Ковалинського, в якій адресатом був його учитель, зовсім невеличка. При цьому сам він зберіг 79 листів Сковороди до себе, період написання яких охоплює три десятиліття: від травня 1762 р. до вересня 1790 р. Листи учня до вчителя вкладаються в

одне десятиліття останнього, мандрівного, періоду життя філософа – від січня 1779 р. до лютого 1788 р. Листів самого Сковороди до Ковалинського за цей період маємо лише три, і не факт, що їх було більше, адже відомо, з якою любов'ю і пильністю ставився учень до всього написаного рукою мислителя, і навряд чи він міг банально втратити щось із його писань. Згадаємо, що це він зберіг для майбутнього основний корпус текстів філософа, які той довірив саме йому. Натомість листів Ковалинського, припускаємо, могло бути значно більше, позаяк, як відомо, вони могли місяцями кружляти просторами Слобожанщини у пошуках невтомного і непосидючого «втікача від світу». Тому не виключено, що деякі з них могли загубитися. Зауважимо, що писав Ковалинський російською, його мова яскрава й афористична, емоційно забарвлена, стилістично довершена.

Перебуваючи в Москві або Петербурзі, Ковалинському досить складно було відправити письмове послання своєму улюбленому наставникові. Практично щоразу, готуючи листа, він шукав конкретну особу, яка б узялася за його доставку в Україну. Сковорода, як ми вже зазначали, у ці роки мандрував, затримуючись на одному місці, у того чи того свого приятеля, орієнтовно місяців на 2-3. Тому упіймати його листом було важко. Ковалинський у кожному листі формулює свої риторичні звернення-запитання: «Скажите, гдѣ Вы нынѣ обитаете?»¹ (від 17 січня 1779 р.), «Гдѣ Вы теперь обрѣтаетесь?» (від 18 лютого 1782 р.), «Гдѣ Вы пуцу свою утвердили?» (від 14 вересня 1784

¹ Тут і далі у тексті цитати з листів М. Ковалинського до Г. Сковороди подаємо за виданням: Сковорода, Г. (1973). Повне зібрання творів у двох томах. Т. 2. Київ: Наукова думка. Сторінку цитати не зазначаємо.

р.), «Да, пожалуста, увѣдом, гдѣ изволишь ночевать, друг сердечный?» (від 14 вересня 1784 р.). Такий формат листування через довірених осіб був типовим для того часу, але для спілкування з такою людиною, як Сковорода, він був ще й єдиним можливим. Тому щоразу Ковалинський дуже ретельно підбирає своїх посланців, які або особисто знали Сковороду, або були його земляками-слобожанцями.

До листа Михайло завжди додавав щедрі гостинці: зазвичай, щось із улюблених найдків філософа, музичні інструменти, книги, тютюн тощо. Так, лист від 17 січня 1779 р. констатує наступне. Ковалинський спочатку поцікавився: «Я послал Вам сыр, трубку и книги; не знаю получили ли Вы». У приписці до листа дружина Михайла (Надія Ковалинська) не просто засвідчує факт передачі нею подарунків, а й розкриває особливі уподобання філософа: «Посылаю сыра пармазану и галанского. Желая кушать и нас помнить. Я слышала от Михаила Ивановича, что вмѣстѣ с скрипкой любите и трубку. То я, Вам оную посылая, желаю употреблять в Ваше удовольствие». Запити й уподобання Сковороди ми пізнаємо також з його листів до друзів від 1770-х до початку 1790- років. Але у листах Ковалинського ця інформація не просто засвідчує факти, а й підкреслює, з якою любов'ю й шаную ставилися до філософа люди з ближнього кола його спілкування. Колишній учень у вишуканій манері і зі щирою сердечністю коментує той чи інший дар учителеві: «...я разсудил за вѣрное средство послать Вам письмо и флейттраверс через Петра Андреевича Щербинина, с которым и пишу сіе. Посылаю слоновой кости белый флейттраверс, которым желаю забавляться с тѣм сердечным удовольствием, котораго Вы достигли рѣдкими трудами Вашими и каковаго ищем мы всѣ суетніи» (від 7 жовтня 1785 р.). Флейта траверсо – це поперечний різновид флейти, який сягнув

свої найвищої популярності у Європі у другій половині XVIII ст. Зазвичай, вона виготовлялася з очерету, бамбуку, дерева. В окремих випадках виготовляли ексклюзивні зразки зі скла, нефриту або кістки. Саме такий інструмент зі слонової кістки підібрав для подарунка Ковалинський. Цікаво, що попередня спроба потішити Сковороду музичним інструментом була невдалою. Про це з гумором пише Ковалинський: «Удивляюсь, что свирѣль моя не [понравилась]. А она казалась титирскою, и от Дафниса я имѣл ее» (лист від 19 січня 1779 р.). Важко сказати, чим вона не сподобалася філософові-музиці, але Ковалинський намагається жартома залагодити цю ситуацію, використовуючи імена античних пастухів-сопілкарів – Титира і Дафніса – з відомих творів улюблених античних авторів Сковороди Вергілія («Буколіки») та Лонга («Дафніс і Хлоя»).

Цілком можливо, що подарована флейта (свѣрель) була російським варіантом цього інструменту, дуже простим за будовою (простішим за сопілку) і цим не влаштувала вибагливого Сковороду. Окрім того, варто нагадати, що Сковорода загалом не любив Росію і російське, її звичаї, рабський дух. Про це неодноразово пише Ковалинський у листах і біографії філософа «Жизнь Григорія Сковороди». Так, у посланні від 7 жовтня 1785 р. з Петербурга він уже вкотре запрошує свого вчителя до себе, але, знаючи наперед відповідь Сковороди, сам собі відповідає: «Но предубѣдительность Ваша к краю сему в том мнѣ поспорит». Філософ не приховував свого ставлення імперії. Він вживає щодо означення Московії метафоричні поняття «Північна чума» і «прокляті московські печі», які можна тлумачити як алегорії зла, носієм якого була Росія і вже проголошений тоді й пропагований «руській мір», згадуваний М. Ковалинським у листі до Сковороди від 7

жовтня 1785 р. (Сковорода, 1973: 479). Все це відштовхувало мислителя. Втім, варто згадати, як у момент глибокої психологічної кризи Ковалинський все ж таки отримав підтримку від свого старого учителя, який приїхав до учня в далеку російську глибинку, незважаючи на «всегдашнее отвращение к краю сему» (Сковорода, 1973: 467) 1794 р., у рік своєї смерті.

Листи Ковалинського підтверджують синівську прив'язаність і любов Сковороди до своєї батьківщини – України. Та й сам він, ймовірно, натхненний цим високим патріотичним почуттям, не приховує своїх почуттів і намірів. Він мріє і планує повернутися в Україну, заживши тихим життям у милому його серцю краї. «Я приторговал подлѣ Святогорскаго монастыря прекрасную, как сказывают, дачу; и скоро она, может быть, моя будет. Весьма бы желалось мнѣ, чтоб Вы были тут жителем, и гражданином, и хозяином», – пише Ковалинський 18 лютого 1782 р. Але, на жаль, із цією купівлею, як і з іншими запланованими, у нього не складалося. «Мнѣ крайне хочется купить в Украинских сторонах мѣсто, по склонности и любви моей естественной к тихому проведению жизни... Ежели бы сіе удалось, то, удалясь от всего, уединился бы и просил бы Вас раздѣлить остаток жизни вмѣстѣ», – викладає він свої наміри уже 14 вересня 1784 р. Лист від 22 червня 1787 р. продовжує цю тему: «Я всячески стараюсь купить деревню в Харьковском намѣстничествѣ, для привычки к тому краю и для тебя. И совѣм было сторговал село Покровское, Спиридовой помѣщицы, но сосѣди попрепятствовали купить».

Ковалинський послідовно вживає у листах назву «Україна», натомість уникає імперського означення «Малоросія». Внутрішній, духовний простір переносить його в ідеалізований світ далекої батьківщини, тоді як

реальність міцно тримає у просторах не своєї, але й не чужої для нього столиці Московії. З гіркотою реагує він на запрошення Сковороди: «Желаніе Ваше видеть меня в Украинских странах возбудило во мнѣ воспоминаніе пріятнѣйшей молодости моеи и тѣх тихих, невинных лѣт, которые с дружбою Вашею протекали в простотѣ и чистотѣ сердца. Друг мой любезный! Я бы давно уже полетѣл в объятія тѣх прекрасных, безмолвных природных мѣст, к которым склонность моя всегда привязывала меня, но обстоятельства мои удалили меня...» (лист від 7 жовтня 1785 р.).

Ці «обстоятельства» справді міцно затягнули Ковалинського. Блискуча кар'єра, влада, побутовий комфорт, сімейна ідилія запалили в його душі відчуття щастя, яке він намагається вербалізувати у своїх перших листах до філософа. Тут є і захоплення Петербургом – «первейшей столицей русскаго міра», і відчуття «изобилія земного», і боготворіння коханої дружини – «сокровища утѣшеній моих». Відчувається, що його почали охоплювати побожна мрійливість і міщанська сентиментальність. Але тут же вчергове зустрічаємо його ідею-мрію (вона так нагадує прагнення Тараса Шевченка), яка так і не здійснилася: «Воспоминаніе любезное я, конечно, обращаю – в Украйны, и хочу там скончати живот свой» (7 жовтня 1785 р.). Звичайно, все перевернулося у житті й у душі його після смерті єдиного сина. Загострилися відчуття чужини, суєтності, марноти, самотності. В останньому збереженому листі до Сковороди Ковалинський наважується афористично сформулювати те, чого йому бракує у Московщині: «... я живу в такой странѣ, гдѣ хотя вод и непогод вѣсьма много, но движенія и ветров вѣсьма мало, а без сих огонь совершенно потухает» (13 лютого 1788 р.). Що це, як не визнання себе чужим і самотнім і не бажання

розпалити той самий «вогонь»? Ковалинський прагне зустрітися зі своїм старим учителем, бо вірить, що той зможе повернути у його життя справжню радість і щастя, а головне – сенс земного буття. Прохання про зустріч звучить у кожному його листі і є наскрізним топосом усього його збереженого епістолярію. Сковорода був не просто вчителем і другом, він був його психологом у сьогоднішньому розумінні. Як свідчать листи, нікому так не довіряв Ковалинський, як своєму колишньому наставникові. Живого спілкування з ним він чекав як способу позбутися всіх проблем і пасток, які підготувала йому доля. В епістолярії зустрічаємо пориви духовного самозаглиблення і намагання критично осмислити свій земний шлях: «Но не столько счастлив был я в большем свѣтѣ! При всем благоріятствѣ фортуны, разум мой не мог имѣть счастья, чтоб не впасть в сѣти, оковы «желѣзностей» и суетностей, которыми, раз будучи обязан с превеликим..., свободиться должен» (22 червня 1787 р.).

Епістолярій Ковалинського, крім тем повсякденного буття і глибоких психологічно напружених сповідей, містить зразки спілкування того рівня, який домінував у часи навчання Михайла в Харківському колеґіумі. У листах спливають імена античних і новочасних мислителів: «Сорадуюсь обращенію Вашему с Плутархом. Он из греков лутшій мой друг; из римлян – любомудрствующій царедворец Сенека; из французов – Боннет, из республикантов – Жан-Жак Руссо; из нѣмцов – Геллѣрт; из русских - Meingard» (себто Сковорода) (19 січня 1779 р.). У цьому повідомленні заслуговують на увагу кілька моментів. По-перше, Сковороду названо «русским», але, без сумніву, у значенні першого мислителя Російської імперії. На українську ідентичність філософа, поза сумнівами, цим означенням Ковалинський не зазіхає. Зовсім не випадково у

цьому переліку бачимо постать Плутарха. Любов до нього Михайло, найпевніше, перейняв ще спудеєм від свого учителя – великого любителя і знавця цього грецького любомудра. У листах до юного Ковалинського Сковорода з-поміж інших античних авторитетів найчастіше згадував і цитував саме Плутарха – усього 12 разів. Причому часто це великі уривки з творів, а не просто посилання на думку мислителя. Окремі листи починаються словами Плутарха, формуючи їх основний зміст. Так, лист від 27 січня 1763 р. побудований у формі тези (Плутархових розмислів на тему дружби) й авторського коментаря, який Сковорода починає таким зізнанням: «Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри і чесності, найвидатніший з тих, хто присвятив себе благородним Музам, цим чарівним Каменам (музам) і небесному Гелікону» (Сковорода, 1973: 268). Отже, Плутарх для мислителя – найвидатніший, а ще він найавторитетніший для наших двох комунікантів теоретик на тему дружби. А ще саме з ним, а не з Сократом, пов'язував Сковорода знаменитий дельфійський напис «Пізнай себе». На це, до речі, першим звернув увагу Леонід Ушкалов (Ушкалов, 1997: 149).

Втім, щире визнання і поцінування спадщини античного мораліста не завадило українському філософові вступити з ним у принципову полеміку у примітках до власного перекладу Плутархової книги «Про спокій душі», «розмірковуючи над сакральними сенсами ідей Епікура й Сенеки про віднаходження людиною душевної гармонії та спокою серця шляхом слідування природним нахилам і врівноваженим задоволенням, далеким від тотального неробства» (Шевчук, 210: 246).

Любов до згаданого в листі Сенеки теж, найпевніше, прищепив Ковалинському ще в Харківському колегіумі

Сковорода, хоча у його листах до учня римський філософ не згадується. Інші три визнані авторитети Ковалинського (француз Жан-Жак Руссо, швейцарець Шарль Боне і німець Християн Фюрхтеггт Геллерт) – тогочасні західноєвропейські мислителі, ровесники його учителя. Їхні ідеї і книги були надзвичайно популярними саме у свій час – у другій половині XVIII ст., в епоху Просвітництва. Наскільки знав їх український мислитель, судити важко, вони не згадуються в його творах і листах. Втім, очевидним залишається факт, що саме Сковорода сформував у свого учня любов до книги, до нових знань, до прогресивних ідей, до пошуків себе і свого місця у світі.

Висновки

Дискурс епістолярного спілкування Григорія Сковороди й Михайла Ковалинського (зокрема, й листи останнього) підтверджує висновки автора монографії «Теорія українського кохання» Микола Томенка, який називає їх почуття і стосунки ідеалістичною любов'ю. Їх епістолярій він коментує так: «Ми маємо зразок унікальної, чистої дружби людей, здатних порозумітися мовою філософії, музи та поезії. Листування ж Григорія Сковороди й Михайла Ковалинського свідчить про естетичну вишуканість і глибоку етичність цих стосунків» (Томенко, 2010). 6 листів учня до учителя суттєво доповнюють образ мислителя, світ його духовних потреб й уподобань, оцінюють його постать на тлі епохи, підкреслюють його високі якості як друга і наставника. Сам Ковалинський, попри те що не став послідовником філософа, постає зі сторінок своїх послань як достойний і вдячний його учень, вірний і щирий друг, учасник діалогу Сковороди зі світом, яскравий інтелектуал свого часу.

Література

Багалій, Д. (1992). Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ: Орій.

Махновець, Л. (1972). Григорій Сковорода: біографія. Київ: Наукова думка.

Сковорода, Г. (2011). Повна академічна збірка творів. Харків, Едмонтон, Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій.

Сковорода, Г. (1973). Повне зібрання творів у двох томах. Т. 2. Київ: Наукова думка.

Томенко, М. (2010). Теорія українського кохання. Київ: Генеза // <http://dotyk.in.ua/tomenko1.html>

Ушкалов, Л. (2013). Григорій Сковорода. Харків: Фоліо.

Ушкалов, Л. (1997). Григорій Сковорода і антична культура. Харків: Знання.

Ушкалов, Л. (2004). Григорій Сковорода: семінарії. Харків: Майдан.

Ушкалов, Л. (2017). Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ: Дух і літера.

Шевчук, Т. (2010). На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл: СМІЛ.

References

Bahalii, D. (1992). Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hryhorii Skovoroda. [Ukrainian wandering philosopher Hryhorii Skovoroda]. Kyiv: Orii [in Ukrainian].

Makhnovets, L. (1972). Hryhorii Skovoroda: biohrafiiia. [Hryhorii Skovoroda: biography]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Skovoroda, H. (2011). Povna akademichna zbirka tvoriv. [A complete academic collection of works]. Kharkiv,

Edmonton, Toronto: Maidan; Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh Studii [in Ukrainian].

Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh. T. 2. [The complete works in two volumes. V. 2]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Tomenko, M. (2010). Teoriia ukrainskoho kokhannia. [The theory of Ukrainian love]. Kyiv: Heneza // <http://dotyk.in.ua/tomenko1.html> [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2013). Hryhorii Skovoroda. [Hryhorii Skovoroda]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (1997). Hryhorii Skovoroda i antychna kultura. [Hryhorii Skovoroda and ancient culture]. Kharkiv: Znannia [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2004). Hryhorii Skovoroda: seminarii. [Hryhorii Skovoroda: Seminary]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2017). Lovytva nevlavnoho ptakha: zhyttia Hryhoriia Skovorody. [Catching an elusive bird: the life of Hryhorii Skovoroda]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

Shevchuk, T. (2010). Na perekhresti epokh: antychna literatura u tvorchosti Hryhoriia Skovorody. [At the Crossroads of Epochs: Ancient Literature in the Works of Hryhorii Skovoroda]. Izmail: SMYL [in Ukrainian].

*Рукопис статті отримано 02 грудня 2024 року
Рукопис затверджено до публікації 09 січня 2024 року*

Інформація про автора

Нога Геннадій Миколайович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7535-6330>

E-mail: noga@ilnan.gov.ua

Noga Hennadii Mykolaiovych, PhD in Philology, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow at the Department of Ancient Ukrainian Literature, Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7535-6330>

E-mail: noga@ilnan.gov.ua